

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Lalə HƏSƏNOVA

Obrazlaşan talelər və ictimai-siyasi reallıqlar

(*Müasir Azərbaycan bədii-sənədli nəsr*)

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, milli istiqlal hərəkatı, Qarabağ müharibəsi müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsrin aktuallaşmasına səbəb oldu. 1990-cı illərdən artıq yazıçı gündəlikləri çap olunur, mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi aktuallaşır.

Son dövrdə memuar kitablarının sayının durmadan artması «...ötən epoxanın, XX əsrin ikinci yarısının soyumamış nəfəsini olduğu kimi çatdırmaq əzmi ilə» (T.Əlişanoğlu) əlaqələndirilir. Bu illər ərzində tanınmış ədəbiyyatşünaslardan - Qəzənfər Paşayevin onlarla ədib, ziyalı, siyasi xadim haqqında oçerklərinin toplandığı «Borcumuzdur bu ətiram» (Bakı, 2010), Nizami Cəfərovun «Bir dilçinin xatirələri» (Bakı, 2010), Tehran Əlişanoğlunun «Ömrümdə insanlar» kitablarından parçalar çap edilib. 2000-ci illərdə Sabir Əhmədlinin «Yazılmayan yazı» (2010), Şövkət Zərin Horovlunun «Açılmamış zərf» (2010), Ağarəhim Rəhimovun «Yaddaşda yaşar xatirələr» (1997-2007), Tahirə Cəfərovanın «Köhnə Bakının rəvayətləri və Suomiyə aparan yol» (2016) əsərləri kimi onlarla avtobioqrafik roman, bir çox şair və yazıçılarımızla bağlı xatirə topluları çap olunmuşdur: Xalq yazıçısı, görkəmli dramaturq İlyas Əfəndiyevin 90 illik yubileyi, Süleyman Rəhimovla bağlı "Dədə Süleyman dünyası", Nigar Rəfibəyliyə həsr olunmuş xatirə topluları və s. kimi kitablar bu qəbildəndir.

XX əsrin ikinci yarısından memuarların daha mürəkkəb formaları - roman-xatirə, roman-povest, gerçək-roman kimi yeni janrlar formalaşmaqdadır. Ənənəvi janrlar üzrə təsnifat ilə kifayətlənməyən müəlliflər özləri roman janrlarına aydınlıq gətirməyə çalışmışlar (Natiq Rəsulzadənin «Qolfstrim» (roman-kardioqram), Vidadi Babanlının «Gizlinlər» (gerçək-roman), Sabir Azərinin «Tələbə məhbusun xatirələri» (bioqrafik-roman) və s.).

Sənədli əsərlərin bədii əsərlərlə yaxınlaşması nəticəsində yaranan memuar-romanlarda «konkret insanlar dövrün xarakterik cizgilərini ifadə edən fiqurlara çevrilirlər» (1, s.61). Bu əsərlərdə yazıçı özünün və müasirlərinin personajları vasitəsilə müəyyən epoxanı, fərdi tələdə bütöv bir nəslin taleyini əks etdirməyə çalışır. Rusiyada 60-cılar nəslə haqqında memuar-romanın müəllifi V.Aksyonov memuar-roman janrını bu cür qiymətləndirir: «Real insanlara və hadisələrə oxşarlığına baxmayaraq, memuar-romanlarda şərti mühit və qismən şərti xarakterlər təsvir edilir. İnkə edilməsi mümkün olmayan bədii həqiqət canlandırılır» (2). «Memuarlarda personajın gerçəkliyə uyğun canlandırılması üçün obraz xarakterik xüsusiyyətlər məcmusu şəklində təsvir edilsə, memuar-romanlarda şəxsiyyətin konseptual təsviri yer alır» (3).

Əsasən sovet dönmənin faciələri əks olunan bu əsərlərdə yazıçılar sovet insanının ağrı-acısını təsvir etməyə çalışmış, tarixin mühüm bir mərhələsinin yenidən, tam fərqli mövqedən dəyərləndirilməsinə cəhd edirdilər.

Avtobioqrafik nəsrə sosial tematika: fərd və cəmiyyət qarşılıqlılığı

Müasir mərhələdə yazılan bədii-sənədli əsərlər sovet dövrü nümunələrindən fərqlənir. Bu gün ədəblərimiz daha çox «xatırlamağa» deyil, «anlamağa» çalışırlar. Çünki sovet dönməsində baş verənləri anlamağa, araşdırmağa lüzum yox idi. Buna görə də, postsovet dövründə yazılmış əsərlər xüsusi önəm daşıyır. Vidadi Babanlının «Gizlinlər» gerçək-romanı, Balaş Azəroğlunun «Ömürdən ötən illər» avtobioqrafik romanı, Tofiq Abdinin «Dövlət çevrilişi» sənədli povesti, Anarın və digərlərinin bədii-sənədli əsərlərində sovet-postsovet zamanının qarşılıqlılığı, müəlliflərin əvvəl dilə gətirə bilmədikləri, gizlətməyə məcbur olduqları hadisələr əks olunmuşdur.

Yaradıcı insan və hakimiyyət münasibətlərinin gərginliyi, çərçivələrə salınmış yaradıcılıq stixiyası, klassik sovet ədəbiyyatı nümayəndələrinin fərqli obrazlarının canlandırıldığı bu əsərlərdə mürəkkəb, ziddiyyətli, faciəvi bir dövrün mənzərəsi canlandırılmışdır.

Avtobioqrafik əsərlər müəllifin özünün hiss və düşüncələrini ifadə etmək tələbindən yaranmışdır. Bu əsərlərdə yazıçılar özünüdərkə can ataraq ömür yollarına nəzər salmağa çalışırlar. *Avtobioqrafik nəsr müəllifin ömür yolu haqqında təhkiyə olduğundan, retrospeksiya hadisələrə ikili yanaşmanı ehtiva edir. Baş verənlərin dünən və bu gün müstəvisindən qiymətləndirildiyi əsərlərdə əsasən aşağıdakı tematik-blokların təkrarı yer alır: əsas personajın uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik dövrü, məktəb illəri, əmək fəaliyyətinə başlaması, ictimai fəaliyyəti, ailə həyatı, «avtocoğrafi mühit»in təsviri (4, s.39) və s.*

Təsvir olunan ömrün mərhələsindən asılı olaraq əsərlərdəki personajlar sistemi də dəyişir. Uşaqlıq dövründən bəhs edən hissələrdə hadisələr əsasən ailə mühiti - valideynlər, qardaş və bacı, yaxın qohumlar təsvir edilir, məktəb yoldaşları, dostlar yer alır. Yeniyetməlik, gənclik illəri əks olunduqda məktəb, universitetdə təhsil illəri canlandırılır. Müəllif yaradıcı insan olduqda, onların ilk qələm təcrübələrindən bəhs olunur, dövrün ədəbi-mədəni mühiti təsvir olunur.

Bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bu əsərlərdə əsas olan personajın «daxili» yaşantılarının təsviri, onun mənəvi-psixoloji portretinin canlandırılmasıdır. Bu məqamlara diqqət yetirən S.Sapojnikova yazır: «Avtobioqrafik nəsrin əsas məzmunu şəxsiyyətin daxilən yetkinləşməsinin təsviridir. Müəllifin şüurunda hadisələr dərk edilərək onun bioqrafiyasının faktına, onun daxili yaşantısına çevrilir» (5, s. 55). Təhkiyədə «müdrək» və əvvəlki gənc (S.Sapojnikova) qarşılaşır, baş verənlər və xatırlananlar arasında «konflikt» yaşanır. «Müdrək» müəllif, «gənc» personajdan fərqli olaraq hadisələrə analitik, tənqidi münasibət bəsləyir. Zənnimizcə, məhz bu konflikt avtobioqrafik əsərlərin əsas xüsusiyyətidir. Müəllif baş verənlərə münasibətini ifadə etməlidir. Müəllif mövqeyi zəiflədikdə, faktların sadalanması yer alır, hadisələrin bədii dəyərləndirilməsi ikinci planda qalır. Beləliklə, tədqiqatçılar avtobioqrafik əsərlərdə müəllif tərəfindən öz həyatına kənardan baxışın vacibliyini vurğulayır. Təəssüf ki, bu yanaşma əksər əsərlərdə gözlənilmir.

Sovet dövrünün təsvir olunduğu əsərlərdə öz həyat yolundan bəhs edən müəlliflər hiss və düşüncələrini bölüşməkdən çəkinərək, yalnız baş verənləri xatırlamaqla kifayətlənir. Müasirlərinin portretlərinə geniş yer verən yazıçılar, əsasən şəxsi məqamlardan yayınmağa çalışırlar. Bu baxımdan, bioqrafik təs-

virin avtobioqrafik materialı üstələməsi nəticəsində avtobioqrafik personaj dolğun təsvir edilmir.

Sabir Azərinin «Tələbə məhbusun etirafları» bioqrafik-sənədli romanı oxuculara ünvanlanmış müraciətlə başlanır: «Bəri başdan məqsədimi bildirirəm: bu roman-etiraf vasitəsilə həyatımın, taleyim, ailəmizin, yaşıdlarımın və bütövlükdə müasirlərimin rast gəldiyi, indiyə qədər qaranlıq qalan, qaranlıq qaldığına görə də ürəyimizi daha çox sıxan sirləri hamıya açıqlamağı qərara almışam» (6, s.6).

1956-cı ildən başlayaraq 1991-ci ilə qədər olan dövrün təsvir edildiyi əsərdə avtobioqrafik xətlə yanaşı publisistik təsvir yer alır. Müasir insan, zaman, dövrün problemləri haqqında düşüncələrini bölüşən yazıçı baş verənlərlə bağlı birbaşa münasibətini bildirməkdən çəkinmir. Sovet hakimiyyətini «Totalitar və Avtoritar» rejim adlandıran müəllif yazır: «*Sosializm özünün siyasi-fəlsəfi mahiyyəti barədə ən dəqiq fikri - prinsipi özü acıqca müəyyənləşdirmişdi - Demokratik mərkəziyyət! Sözü başa düşən hər kəsə dərhal bəlli olur ki, demokratiya ilə mərkəziyyət bir-biri ilə qətiyyən uyşmur, çünki demokratiya tənqiddir, qəlbin, tənqiddir, müstəqilliyi, azadlığı deməkdirsə, mərkəziyyət isə hər şeyin, o cümlədən də cəmiyyət üzvlərinin düşünmək haqqının bir nöqtədən, konkret desək - Moskvadan idarə edilməsi idi... - ideoloji-inzibati gücünü, hətta iqtisadi siyasətinin də müstəqil, azad düşüncənin, yeni Şəxsiyyətin əleyhinə yönəlmiş bir siyasi qurumda mənliliyi, qururu, daxili bütövlüyü, milli dəyərləri qorumaq nə qədər çətin, ağır, müşkül bir iş idi!*». «Orada heç vaxt düşünənlər cəmiyyəti yaratmaq barədə fikirləşmirdilər, əksinə, düşünən beynləri sevmirdilər, nədən ki, müstəqil düşünmək azadlıq əlamətidir. Sosializm isə kütlə, yeni mütlər cəmiyyəti lazım idi» (6, s.7).

Görkəmli siyasi xadim, şair Balaş Azəroğlunun həyatının son illərində qələmə aldığı «Ömürdən ötən illər» avtobioqrafik romanında ömrünün əlli ilə yaxın dövrü, 17 aprel 1947-ci ildən 20 fevral 1996-cı ilə qədər olan mərhələsi əks olunmuşdur. Əsərdə şairin ömrü yolu ilə birgə, cənubluların Azərbaycandakı taleyindən geniş bəhs olunmuş, dövrün ədəbi həyatı ilə yanaşı Şimali və Cənubi Azərbaycanın görkəmli nümayəndələrinin obrazları canlandırılmışdır. Şairin Pişəvəri ilə görüşləri, ölümü ilə bağlı şübhəli məqamlar əks edilmiş, cənubdakı milli-azadlıq hərəkatı və Azərbaycan rəhbərliyinin bu mübarizəyə münasibəti (M.C.Bağırov və Səməd Vurğunun yanaşması kontekstində) əks edilmişdir. Romanın özəlliyi ondadır ki, bu mövzuda qələmə alınmış əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq burada cənub nisgili aradan qalxır, şair sərhədi aşaraq öz vətəninə dönə bilər.

Vidadi Babanlı «Gizlinlər» romanında ömrünün gizlinlərindən bəhs etmək istədiyini bildirsə də, əsəri roman-etiraf olaraq qiymətləndirmək olmaz. Burada onun həyatının bəzi gizlinləri yer alsada, müəllifin müasiri olduğu dövrün, mühitin təsviri üstünlük təşkil edir.

Seyran Səxavətin «bir əlcə kənd uşağının bu qəliz dünyada özünü necə axtarmasından, tapmasından və təsdiq etməsindən söhbət» açmağa çalışdığı «Qaçacaq» avtobioqrafik romanında koloritli və yaddaqalan obrazlar sistemi yer almışdır. Son illərdə qələmə alınan avtobioqrafik əsərlərdə sovet illəri əsasən ağır ilə anılırsa (Vidadi Babanlı «Gizlinlər», Sabir Azərinin «Tələbə məhbusun etirafları», Sabir Əhmədlinin «Yazılmayan yazı» və digər əsərlər), Seyran Səxavət həmin ağırni ironiya ilə təsvir etməyə üstünlük vermişdir.

İctimai-siyasi proseslərin əksi

1980-ci illərin sonlarından başlayan Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsində Azərbaycan ziyalıları, şair və yazıçılar ön sıralarda olaraq, xalqla birgə azadlıq uğrunda mücadiləyə

qalxdılar. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mövzusunə çevrilən bu hadisələr müasir poeziyada, publisistikada, bədii nəsrə olduğu kimi bədii-sənədli nəsrə də yetərincə əks olunmuşdur.

Fikrət Qocanın qanlı yanvar hadisələrinə həsr olunmuş «Şəhidlər» silsiləsinə «Ölüm ayrılıq deyil» (1990), «Hələlik, qiyamətəcən...» (2000) povestləri və «Qanlı, qanlı qərənfillər» gerçək-povesti (2003) daxildir. Müəllifin janrını gerçək-povest olaraq müəyyən etdiyi povestdə meydan hadisələri insan-cəmiyyət qarşdurması fonunda təsvir edilmişdir. 1990-cı ilin Yanvar şəhidləri İlhamla Fərizənin Leyli və Məcnun, Romeo və Cülyetta kimi əbədi sevgi dastanının personajları olaraq canlandırıldığı əsərdə, bədii təsvir publisistik üslubla növbələşir. 20 yanvar hadisəsini bəşəriyyəti bürüyən şər kimi qələmə almış şair, Fərizənin məhəbbətinə sadıqlığını, İlhamın Vətən sevgisini, meydan hərəkətini bədii şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır: «*Dəfn günündə şəhərdə insan bir az da artmışdı. Bakı boyda şəhərdə insanlara yalnız ayaq üstə durmağa yer tapılırdı. Bütün insanlar bir can kimi idi, hərəkət edəndə hamı hərəkət edirdi, dayananda hamı dayanırdı. Həmişə Lenin meydanı adlanan yer indi Azadlıq meydanı adlanırdı. Şəhərin hər tərəfindən bu meydana qırmızı bəzənmiş tabutlar gəlirdi. ...Qərənfil yağışının altında gedən qırmızı tabutlar qatarının önündə iki tabut gedirdi, bu, Fərizənin, İlhamın tabutu idi. Ötən min illərin sonuncu Leyli-Məcnununun tabutu idi. Həç kəsin ağlına gəlməzdi ki, bu iki tabutda üç insan gedirdi - Fərizə ilə İlhamın hələ dünyaya gəlməmiş iki aylıq balası da gedirdi*» (7, 37).

Başqa bir əsərdə, Xəlil Rza Ulutürkün 1998-ci ildə çap olunmuş «Lefortovo zindanında» kitabında şairin «siyasi-ideoloji fəaliyyətinin əsasları... ifadə edilmişdir» (9, s.378). Musa Cəlilin «Moabit dəftəri», Mir Cəfər Pişəverinin «Zindan xatirələri dəftərindən» əsərləri silsiləsindən olan bu qeydlər, «zindan ədəbiyyatı» nümunələrinə aiddir. Yazılardan müəllifin bəzi hissələri həbsxanada olarkən ayrı-ayrı qrankalarda yazmış olduğu, sonradan bir-birinə yapışdırmaqla gündəlik şəklinə saldığı bəlli olur (8, s.127). Milli istiqlal hərəkətinin fəal üzvlərindən olan Xəlil Rzanın gündəlikləri tarixi faktoqrafik materiallarla zəngin olub, multidissiplinar təhlil baxımından maraq doğurur. Bu qeydləri qələmə almaqda şairin əsas məqsədi mürəkkəb tarixi şəraiti canlandırmaq, şahidi olduğu hadisələri gələcək nəsillərə ötürməkdir. Həmçinin qeydlərə əlavə edilən sənədlər (çıxışlar, irəli sürülən tələblər və s.) müstəqillik mübarizəsində ziyalıların rolunun qiymətləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cəmi iki ili əhatə edən bu qeydlər qısamüddətli gündəliklərə aid edilə bilər. İsti izlərlə qələmə alınmış qeydlərdə çox zaman emosiya rəşional yanaşmanı üstələyir, həyəcan, narahatlıq əks olunur.

Gündəliklərdəki qeydlər iki dövrü əhatə edir. 21 noyabr 1988-ci tarixindən etibarən qələmə alınan ilk hissədə, meydan hərəkətinin aktiv nümayəndəsi olan şairin fəaliyyəti, Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkətinin formalaşması dövrü, çıxışlar, qətnamələr, qanlı Yanvar hadisəsinə qədərki proseslər təsvir edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 67-ci maddəsi («Xalqlar arasında milli ədavəti qızışdırmaq») ilə günahlandırılan şair 26 yanvar tarixində həbsə alınmışdır.

İkinci hissədə şairin Lefortovo həbsxanasında keçirdiyi günlər əks olunmuşdur. Bu hissələrdə məhbus həyatını təsvir edən, dindirilmələrdən, ünvanına səslənən ittihamlardan bəhs edən Xəlil Rza xalqımıza qarşı aparılan mərkəli siyasəti ifşa edərək, xalq hərəkətinin kortəbii xarakter daşdığını qeyd etmişdir.

Gündəlik bitkin kompozisiyaya malikdir. Belə ki, milli azadlıq hadisələrinin ilk günlərinin təsviri ilə başlanan qeydlər, hadisələrin inkişafı nəticəsində şairin tutulması, həbsxanaya salınması, həbsxana həyatının təsviri, son olaraq azadlığa çıxması ilə yekunlaşır.

Müasiri olduğumuz qanlı faciənin əks olunduğu bu əsərlərdə tarixin bədii salnaməsi, unudulmayan yaxın keçmişimiz qələmə alınmışdır. İnsanlığa qarşı törədilən qətlamlardan bəhs edən hər iki şair qanlı Yanvar hadisəsi qismində şəri, insana qarşı yönəlmiş vəhşilikləri pisləmiş, bəşəri dəyərlərdən çıxış edərək xalq faciəsini qabartmağa çalışmışdır.

Uşaqlıq haqqında avtobioqrafik romanlar

Son illərdə memuar-avtobioqrafik əsərlərdə sosial tematikanın zəiflədiyi, janrın ənənəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən etiraf xarakterli əsərlərin də yarandığı müşahidə olunur (Əli Əmirli «Ağdamda nəyim qaldı?», N.Rəsulzadə «Qolfstrim» və s.). Öz ailə şəcərəsindən bəhs edən bir çox yazıçılar 1990-2000-ci illərdə yazmış olduqları əsərlərində uşaqlıq illərini «itirilmiş cənnət» kimi təsvir etmişdirlər. Sovet illərində təqib olunan soy-köklərindən bəhs edən İlyas Əfəndiyev, Tahirə Cəfərova və digər müəlliflərin əsərlərində uşaqlıq nostalji ilə xatırlanmış, həmin illərin keçdiyi məkanlar xüsusi sevgi ilə təsvir edilmişdir. Bu əsərlərdə zaman sovet hakimiyyətinin bərqərar olmasına qədərki dövr və sovet dövrü olaraq iki mərhələyə ayrılır. İkinci hissədə ilkin mərhələdə mövcud olan «cənnət məkan»ın deformasiyası, dağılması təsvir edilir.

2000-ci illərdən başlayaraq qələmə alınmış uşaqlıq haqqında avtobioqrafik əsərlərdə yazıçıların daha çox həyatlarının ağır dövrələrindən bəhs etdikləri müşahidə olunur. Natiq Rəsulzadənin rus dilində qələmə aldığı «Qolfstrim» (2015) əsəri də avtobioqrafik əsərdir. Uşaqlığa qayıdış müəllifin özünü daha dərindən dərk etmə cəhdi olaraq yer alır. İç dünyasına baş vurmağa çalışan müəllif, şəxsiyyət kimi formalaşmasında rol oynayan həyat faktlarına yenidən nəzər salmağa çalışmışdır.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda yeni avtobioqrafizmlə bağlı mübahisələr çox olsa da bu ədəbiyyatın konkret sərhədlərini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Mətnə müəllifin öz həyatı ilə yanaşı yaradıcılığı haqqında düşüncələrə geniş yer ayırması, mətnin filoloji terminlərlə yüklənməsi bu əsərlərin əsas xüsusiyyəti olaraq götürülür.

Son illər ədəbiyyatşünaslıqda bədii-sənədli nəsrin janrlarının modifikasiyalarından geniş bəhs edilir, «yeni avtobioqrafizm» (M.Lipovetski), filoloji roman (V.Novikov) kimi istilahlər gündəmə gəlir. Filoloji romanda «elm»lə (ədəbiyyatşünaslıq) «bədii ədəbiyyat» arasındakı sərhədlərin aradan qalxdığı görünür (9, s.75). V.Novikov yazır: «bu cür romanda filoloq qəhrəman olub, onun yaradıcılığı süjetin əsasını təşkil edir» (10). Stepanova isə romanın strukturunda yer alan bədii yaradıcılıqla, dillə bağlı nəzəriyyələrin «bədii yaradıcılıqda yeniliyə» səbəb olmasının zəruriliyini qeyd etmişdir (9, s.76).

Müasir dövrdə qələmə alınmış bir çox bədii-sənədli əsərlərdə bədii və elmi yanaşmanın sintezi yer alır. Bioqrafik roman - rekonstruksiyalarda müəllif mövqeyinin tədqiqatçı mövqeyi ilə yaxınlaşması, zənnimizcə, bu prosesin təzahürlərindəndir.

Uşaqlıq illərindən xatirələr, yaradıcılıq prosesi haqqında düşüncələrin yer aldığı «Qolfstrim» romanı da filoloji mətn xüsusiyyətləri ehtiva edir. Əsərdə yazıçının xatirələri ilə birgə, bədii yaradıcılıq haqqında düşüncələri də əks olunmuşdur. Bədii və filoloji fikir, düşüncələrin xaotik ortamda təqdim edildiyi əsər həm yeni janr yaradıcılığı sahəsində eksperiment, həm də uşaqlıq illəri ilə bağlı orijinal əsər olaraq maraq doğurur.

Əli Əmirlinin «Ağdamda nəyim qaldı?» əsərində balaca personajın yaşadığı mənəvi disharmoniya əks olunmuşdur. Yaxınları tərəfindən mənəvi zərbə alan uşaq uzun illər sonra, altmış yaşa varınca bu haqda bəhs etməyə qərar vermişdir.

Müasir nəsrdə bioqrafik roman

Bioqrafik elementlər ədəbiyyatımızda qədim zamanlardan mövcud olsa da, müstəqil janr olaraq formalaşma tarixi o qədər də qədim deyil. V.Lopatina elmi bioqrafiyalardan fərqli olaraq «tədqiqatçı yanaşmasının bədii formada təqdim olunduğu bədii bioqrafiyaların» məhz XX əsrdə yarandığını iddia edir (11, s.120).

Bədii bioqrafiyaların inkişafını tarixi kontekstdə öyrənən Y.Lotman artıq XVIII əsrdən başlayaraq bioqrafiyalarda müəllifin «passiv, öz mövqeyi olmayan həqiqət daşıyıcısından yaradıcı şəxsə» çevrildiyini qeyd etmişdir» (12). Tarixi təsvirçiliyin yer aldığı bioqrafiyalardan fərqli olaraq bədiiyin əsas amil hesab olunduğu «yeni bioqrafiya»ların yaranması Litton Streçinin adı ilə bağlıdır.

Bioqrafik əsərlərdə sənədlərdən müxtəlif şəkildə istifadə olunur. Məsələn, bəzi kitablar yalnız xronoloji ardıcılıqla verilmiş memuarlardan, məktublardan, sənədlərdən ibarət olduğu üçün müəllif mövqeyi yer almırsa, digər əsərlərdə əksinə, müəllif ümumiyyətlə sənədlərdən istifadə etmir.

Sovet dövrünün əks olunduğu bioqrafik əsərlərdə sənədin ön plana çıxması baş verir, sənədlər süjetin əsas komponentinə çevrilir. Əsər əsasən sənədlər, sitatlar, müxtəlif fikirlər ilə polemika üzərində qurulur. Müxtəlif yanaşmaları qarşılaşdıran yazıçı mövcud fikirləri təkzib və ya təsdiq edərək, yeni mövqedən çıxış edir. Əldə olan materialı ümumiləşdirən müəllif, eyni zamanda öz subyektiv münasibətini ehtiva edən obrazı canlandırmağa çalışır.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəlində bioqrafik janrın yeni modifikasiyalarını tədqiq edən İ.Savenko bioqrafik roman-axtarışı (roman-poisk) «bədi ədəbiyyat, elm və publisistikanın sintezindən yaranmış», müasir ədəbiyyat və incəsənətin janrı və üslub xüsusiyyətlərinin sintezini əks etdirən janr olaraq qiymətləndirir, bu zaman «sənədə əsaslanmanın əsas xüsusiyyət olduğunu vurğulayaraq «təhkiyənin sənədin tədqiqi» üzərində qurulduğunu yazır. Kompozisiyasının quruluşunda montajdan istifadənin sənədli filmdən, jurnalist janrlarından (oçerk, mühakimə, tədqiqat), sitat və sənədlərdən istifadənin publisistikadan, hadisələrin retrospektiv təsvirinin isə memuaristikadan gəlmə olduğunu yazır (13, s.11). Zənnimizcə, roman-axtarış deyil, roman-tədqiqat formulirovkasının işlənməsi daha dəqiq olardı. Müasir dövrdə yazılan bioqrafik əsərlərdə «miflərin» dağıdılması əsas şərt olduğundan, yazıçının artıq mövcud konsepsiyaları saf-cürük edərək, yeni mövqedən çıxış etməsi məhz tədqiqatçı yanaşması tələb edir. Müəllif özünə qədər yazılmış digər əsərlərə istinad edir, öyrənir və müqayisəli yanaşma əsasında yeni baxış ortaya qoyaraq, məlum hadisələrin fərdi interpretasiyasını verməyə çalışır. İ.Savenkonun fikirlərini dəqiqləşdirərək qeyd etmək istərdik ki, memuarlar «müəllifin gördükləri, şahidi olduğu, yaxud iştirak etdiyi keçmiş hadisələr haqqında yazılardır» (14, s.130). Bu təsiri yalnız retrospektiv məqamla bağlamaq düzgün deyil. Bu səbəbdən də memuaristik məqamlar yalnız müəllifin müasiri olduğu insanlar haqqında olan bioqrafiyalarda yer alır. İkinci halda, bioqrafın qəhrəmanı ilə şəxsi tanışlığı yoxdursa memuaristikadan bəhs etmək düzgün deyil. Həmçinin müasiri olduğu personajdan bəhs etdikdə, müəlliflə personaj bir-birinə daha bağlı olur, eyni hadisələri birgə yaşadıkları üçün, oxşar hisslər yaşadıda müəllifin təsvir etdiyi mühitə bələdliyi təsvirin dolğunlaşmasına zəmin yaradır.

Müasir romanlarda janrların qarşılıqlı təsirindən bəhs edən tədqiqatçı Salidə Şərifova roman-tədqiqat istilasını işlədərək (15, s.289), Elmira Axundovanın «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman», T.Əlinin «Dənizçi-İdris» əsərlərini bu nümunələrə aid etmişdir.

Mürəkkəb mətn strukturu, obrazlar sisteminin yer aldığı bu əsərlərdə iki yaradıcı şəxsin obrazı yer alır: bioqrafiyanın müəllifi və bioqrafik personaj. Hər bir obraz əsərdə müxtəlif şəkildə canlandırılır. Birinci şərhləri, mühakimələri, xatirələri, sonuncu isə əsasən məktubları, xatirələri, əsərlərindən, haqqında yazılmış tədqiqatlardan parçalar vasitəsilə özünü ifadə edir. Bioqraf bu iki materialın ümumiləşdirilməsi, qarşılaşdırılması nəticəsində öz mövqeyini ortaya qoyur.

1980-ci illərdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bioqrafik janrın yeni modifikasiyalarından bəhs olunur. Xalq yazıçısı Anarın, xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün Rafael Hüseynovun «Vaxtdan uca» kitabı haqqında yazılarında bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Rafael Hüseynovun əsərini yüksək qiymətləndirən şair janrda baş verən yenilikləri xüsusi qeyd etmişdir: «Bu romanlarda nə adət etdiyimiz mənada geniş əhatəli peyzajlar, nə yorucu etnoqrafik məlumatlar, nə uzun-uzadı təfsilata malik zahiri portretlər, təbiət və fəsil təsvirləri, nə də xronoloji ardıcılığa malik müəllif təhkiyəsi var». Müəllifin çağdaş bədii nəsrin və publisistikanın imkanlarından maksimum istifadə etdiyini vurğulayan şair, kitabı yalnız ədəbiyyat deyil, ədəbiyyatşünaslıq aləmində mühüm hadisə adlandırmış, «elmi və bədii təfəkkürün» məhsulu olaraq meydana çıxdığını qeyd etmişdir (16, s. 217).

Siyasi liderin obrazı

Son illər post-sovet məkanında bir çox tarixi şəxsiyyətlər haqqında siyasi bioqrafiyalar yazılmışdır. Məlumdur ki, bioqrafik əsərlərin qəhrəmanları dövrünün tanınmış, seçilmiş insanları olur. Müəllif qəhrəmanı olacaq şəxsə xüsusi simpatiya və ehtiramla yanaşır. Bu heyranlıq bəzən bioqrafik qəhrəmanın təsvirinə mənfi təsir göstərir, sxematik obrazın yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də son illər yazılan, əsasən rekonstruktiv yanaşmanın yer aldığı əsərlərdə sənədin önə çıxması baş verir. Öz xatirələrinə geniş yer ayırmadan, faktlara istinad edən yazıçı materialları şərh edərək ümumiləşdirmələr aparır, əsasən başqa insanların fikirlərinə istinad edir.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq siyasi memuaristikada bir çox siyasi xadimlərin obrazlarına maraq yaransa da, bəzi liderlərin portretlərinə az təsadüf edilir. Bu əsərlərin müvəffəqiyyəti yazıçı səriştəsindən asılı olmaqla yanaşı, həm də canlandırılan obrazın zənginliyi, şəxsiyyət olaraq maraqlı insan olması ilə bağlıdır. Siyasi liderlərin xasiyyətindəki qapalılıq, insanlardan, ünsiyyətdən uzaq olmaları onların bədii portretlərinin yaranmasına əngəl olur. Heydər Əliyevin həyatı və siyasi fəaliyyəti bədii təsvir üçün çox zəngin material verir. Ulu öndər ünsiyyətçi xasiyyəti, xarizmatik görkəmi, natiqlik qabiliyyəti ilə seçilən, mətbuata açıq, cəmiyyətlə təmasdan zövq alan insan olduğundan daim insanların maraq dairəsində olmuşdur.

Ümummilli liderin ədəbiyyata, sənətə xüsusi münasibəti, ədəbiyyatın dostu, himayədarı olaraq çıxış etməsi ədəbiyyat insanlarında ona qarşı xüsusi bağlılıq yaratmışdır. Bu səbəbdən də o, son illər yazılan yazıçı xatirələrinin əsas obrazına çevrilmişdir. Xalq yazıçıları - Anarın, İsa Muğannanın, həmçinin Vidadi Babanlının, Mark Verxovskinin və başqa bir çox insanların bədii-sənədli əsərlərində Heydər Əliyevin obrazı ehtiramla anılmışdır.

Beynəlxalq arenada yaxşı tanınan Heydər Əliyevin obrazı yalnız yerli yazarların əsərlərində deyil, həm də xarici müəlliflər tərəfindən rəğbətlə canlandırılmışdır. Hüseyn Adıgözəlin «Zirvə. Heydər Əliyevin həyatı», Nikolay Zenkoviçin «Heydər Əliyev. Tale yolları», Ülkü İrfan «Qızıl ulduzdan hilala doğru. Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı» və s. müəlliflərin kitabları bu təkrarsız insanın siyasi fəaliyyətinə, həyatına yeni baxış ehtiva edir.

Bu kitablar sırasında həm həcmi, həm sanbalı ilə seçilən, bir çox müasirlərimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilən romanlardan biri yazıçı-publisist, ictimai xadim, millət vəkili Elmira Axundovanın 6 cildlik «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman» bioqrafik roman-tədqiqatıdır.

Qəhrəmanın siyasi fəaliyyəti haqqında yazılanları araşdıran, haqqındakı mifləri aradan qaldırmaqla liderin gerçək portretini canlandırmağa çalışan Elmira Axundova «...mətbuatda və siyasi memuaristikada hələ də səhifədən səhifəyə adlayan bir sıra stereotipləri puç» (18,3) etməyə, «...obrazı onun əzəmətini artırmağa yönəlmiş süni «əlavələrdən» təmizləyib oxuculara mümkün qədər yaxınlaşdırmağa» çalışdığını qeyd etmişdir (18, s.6).

Müəllif tarixi şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətini sənəd və faktlar əsasında öyrənərək «sonradan həmin materialları öz dünyagörüşünə uyğun olaraq şərh və təsnif» edir (13, s.13). Bioqrafik roman-tədqiqatlarda obrazın «sənədlərin elmi-analitik, bədii təhlili» vasitəsilə yarandığını qeyd edən tədqiqatçı, bu əsərlərdə özünəməxsus semantik cərgənin yer aldığını yazır: Sənəd-axtarış-sənəd-hipoteza-yeni versiya.

Tarixi əsərlərə xas qeyri-adi kompozisiyadan istifadə edildiyi «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman» əsərində «hadisələr birbaşa təsvir edilmir, müxtəlif personajların təəssüratları verilir; eyni hadisə və ya hadisələrdən doğan bu cür təəssüratların eyni zamanda verilməsi, romana xüsusi stereoskopik effekt qatır, bununla da illuzor olaraq həyatın gerçəkdən hələ də davam etməsi təəssüratı yaranır... Romanda hadisələr bir baxış bucağından göstərilir; təhkiyə gerçəkliyin özü kimi çoxplanlı olsa da, eyni zamanda məhdud zamanla bağlıdır. Hər an, hadisə uzun zaman həddində göstərilir, çünki müxtəlif insanlar tərəfindən xatırlanan hissələrdə həmin insanın öz qayğılarını, maraqlarını əks etdirən anların məcmusunu yaratmaq lazımdır» (19). Məlumdur ki, bədii-sənədli nəsrə bədii əsərlərə xas tipik qəhrəman obrazı deformasiyaya uğrayır. «Zaman və dövr üçün tipik obraz kütləvi deyil, xarakterik, tək olandan seçilir». Bu zaman «canlı prototipi ... bədii cəhətdən dərk etmək, müvafiq stilistik kontekstə uyğunlaşdırmaq vacibdir» (19).

Əsərdə tarixi-sənədli, bioqrafik və xronikal təhkiyə bəzi hissələrdə lirik-romantik (əsasən birinci kitabda, Heydər Əliyevin ailəsindən, uşaqlıq illərindən, Zərifə Əliyeva ilə münasibətlərindən bəhs edən hissələrdə), epik, publisistik təsvirlə növbələşir. Cildlərdə hadisələr xronoloji ardıcılıqla verilərsə də kompozisiyanın xronologiya üzrə düzülüşü yalnız zahirən qorunur (kitabların ayrı-ayrı illər üzrə bölünməsi), müxtəlif insanların xatirələrinin, sənədlərin yer aldığı fəsillərdə çox zaman xronoloji ardıcılığın pozulması baş verir. Lakin bu məqam əsərin bütövlüyünə xələl gətirmir, müxtəlif tipli materiallar bir şəxsiyyətin bədii obrazının yaradılmasına xidmət edir.

Romanda Heydər Əliyevin özü, müasirləri haqqında yazılmış bir sıra xatirələrdən, memuarlardan, şəxsi arxivindən istifadə edilmiş, demək olar ki, Ulu öndərlə bağlı qələmə alınmış əsas tədqiqatların məcmusu cəmlənmişdir. Heydər Əliyev haqqında yazılmış əsərlərə müraciət edən Elmira Axundova, həmin əsərlərdə yer alan bəzi yanlış məlumatlara aydınlıq gətirməyə çalışmışdır (20, s.106).

Ulu öndərin ömrünün xronoloji ardıcılıqla əks olunduğu kitabda, müxtəlif illərdə onunla çalışmış onlarla insanın obrazı yer almışdır: Sovet Azərbaycanının siyasi xadimləri, 1980-ci illər Moskva mühiti, 1990-cı illərdə doğma Naxçıvan və müstəqil Azərbaycan. Romanın son iki cildi milli tariximizin ən mürekkəb illəri olan müstəqillik dövrünə (üç kitab, altıncı cild iki kitabdan ibarətdir) həsr edilmişdir. Müəllif kitabının əsas məqsədinin «XX əsrin fonunda Heydər Əliyevin siyasi bioqrafiyasının yaradılması və insani taleyinə güzgü tutulması» olduğunu qeyd etmişdir. «Kitabda iki bərabərhüquqlu qəhrəman var - Heydər Əliyev və onun zəmanəsi. Eləcə də onun böyüdüüyü, püxtələşdiyi

ab-hava, yaşadığı və çalışdığı mühit, ünsiyyətdə olduğu, dostluq etdiyi, təmasda olduğu adamlar. Belələri isə yüzlərlə, minlərlə idi - sadə fəhlə və kolxozçulardan tutmuş dünya səviyyəli siyasətçilərədək. Onların canlı səsləri, düşüncələri, şərhləri, hadisələrin yozumları kitaba polifoniklik gətirərək, dəyərləndirmələrdə birmənalı və qərəzli hökmlərdən çəkinməyə imkan verir» (20, s.11.)

Romandakı hər bir epizod, çoxsaylı sənədlər, xatirələr - rəhbər, siyasi lider, ailə başçısı - Heydər Əliyevin obrazını yeni xüsusiyyətlərlə tamamlamağa xidmət edir. Onun siyasi fəaliyyətini ilk gündən son zamanlara qədər təsvir edən müəllif Heydər Əliyevin zirvədə olduğu illərlə yanaşı çətin günlərini təsvir edərək qismətinə düşən sevinc və acını göstərməyə çalışmışdır. Müxtəlif xatirələrə istinad edən yazıçı Heydər Əliyevin həyatı və ictimai fəaliyyətinə yeni mövqedən yanaşmış, siyasi liderin ömrünün az tədqiq olunmuş illərinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Sənətkar taleyi

Bir çox bioqrafik əsərlərdə həmkarlarının obrazlarını canlandıran yazıçılar məlum sovet sənətkarı haqqında mifləri aradan qaldırmağa, yaxın keçmişimizlə bağlı gerçəkləri təsvir etməyə can atmışlar. Xalq yazıçısı Anar tanınmış yazıçı və şairlər haqqında bir çox portret öçerklərin, bioqrafik povest və romanların müəllifidir. Yazıçının Ənvər Məmmədخانliya həsr etdiyi «Həyatım ağrıyır» xatirə-povestində sovet yazıçısının tragik obrazı canlandırılmışdır: «Həyatsevər insan idi... Amma bu nikbin təbiətli insanın ömrü boyu «həyatı ağrı-mışdı» (21, s. 248). Xatirələrdə Ə.Məmmədخانlinin tənhalığının səbəblərinə aydınlıq gətirə biləcək epizodlar təsvir edilmişdir. Anarı məşğul edən əsas mövzu sovet yazıçısının daxili narahatlığı və nigarançılığını doğuran səbəblər, yaradıcı insanın daxilində tüğyan edən üsyandır.

Anar Ənvər Məmmədخانlinin haqqında şəxsi görüşlərinin təəssüratları, yaxınlarının onun haqqında xatirələri ilə birgə yazıçının bədii əsərlərindən, məqalələrindən, mübahisələrindən parçalara geniş yer vermiş, yaradıcılığı haqqında yazılanları tam mənimsəyərək xatirələrini yazmağa başlamışdır. Müəllifin müxtəlif mənbələri öyrənərək, öz mövqeyini bu məlumatlara əsasən formalaşdırmağı, qəhrəmanı olan yazıçının əsərlərindəki avtobioqrafik məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışması müəllif-təhkiyəçi mövqeyinin tədqiqatçı mövqeyi ilə yaxınlaşmasına səbəb olur. Mətnin strukturu mürəkkəbləşdikcə, müəllif mövqeyi də mürəkkəbləşir. Xatirələrə xas «mən belə xatırlayıram» ifadəsi «açıqlamağa çalışacağam», «açıqlayacağam» ifadələri ilə əvəzlənir.

Xatirələrdə Ənvər Məmmədخانlinin daxilində yaşanan qarşıdurma, sovet dövründə normaya çevrilmiş yaşam tərz, hakimiyyətin insanlara qarşı amsızlığı, daimi təqiblər və məhrumiyyətlərlə zəngin dövrün ağır siyasi mənzərəsi canlandırılmışdır. Həmin illəri yazarın birbaşa qiymətləndirməsində göstərməyə çalışan Anar, Sultan Məcid Qənizadəyə olan münasibəti xatırlayan Ə.Məmmədخانlinin dövrünü «...bu bir dövr idi ki, onun faciəsini ancaq Şekspir qələminə sahib olan sənətkar yarada bilər...» (21, s. 298), Stalini «...şineli rəngdə boz bir həyat qoyub getdi bizə...» (21, s. 298) deyərək xarakterizə etdiyini yazır.

Müasirlərinin Sovet sisteminin Macarıstanı, Çexoslovakiyanı işğal etməsinə etirazından bəhs edən müəllif, keçirdikləri hissləri Ə.Məmmədخانlinin simasında bu cür ifadə edir: «İçindəkiləri, düşündüklerini, duyduqlarını yazılarında demək imkanına malik olmaması da onu bir tərəfdən sıxırdı, boğurdu, həyatını ağrıdırdı» (21, s. 299). Ənvər Məmmədخانlı obrazı vasitəsi ilə Anar, sovet sisteminə dövrün qurbanlarına çevrilən, təqib edilən, nəzarət altında yaşayıb ya-

ratmağa məcbur olan sovet yazıçılarının həyat faciəsini əks etdirməyə çalışmışdır.

Yazıcının daha bir bədii-sənədli əsəri «Kərəm kimi romanıdır. Əsərin yazılmasında müəllifin əsas məqsədi Nazim Hikmət obrazı ətrafında formalaşmış mifin aradan qaldırılması, yaradıcılığına, haqqında yazılanlara istinad əsasında şair ömrünün gerçək cizgilərinin bərpa edilməsidir. Romanın əsas məzmununu təşkil edən Nazim Hikmətin siyasi fəaliyyətinin, qadınlarla münasibətinin əhatəli təsviri yazıcının obrazı ideallaşdırmaq istəyindən uzaq olduğunu, bu mürəkkəb taleli insanı, dövrünün böyük şairini oxucuya olduğu kimi təqdim etməyə cəhd etdiyi bəlli edir.

Romanda Nazim Hikmət obrazı mifdən reallığa doğru canlandırılır. Əsərinin janrını «Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında düşüncələr romanı» kimi müəyyənləşdirən müəllif, əsərin indiyə qədər şair haqqında yazılmışlardan fərqli olacağını qeyd edir. Nazim Hikmət onun üçün «XX yüzilin və bəlkə də bütün gələcək dövrlərin ən böyük şairlərindən biri olmaqdan başqa», bəlkə də ən əsası «keçən əsrin bir çox mühüm problemlərini öz yaradıcılığında və mübarizəsində, ... mürəkkəb, ziddiyyətli, dramatik, bir çox məqamlarda faciəvi taleyində əks etdirmiş zəngin dolğun şəxsiyyətdir. XX əsrin rəmzi olan şəxsiyyət... keçən əsrin düşünlərinin obyektiv, qərəzsiz, ədalətli və insafli açılması üçün də həyatı və yaradıcılığıyla misilsiz örnəklər verən insandır» (22). Müəllif dövrün xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin vacibliyini xüsusi ilə vurğulayır. Bu səbəbdən, bioqrafiyaların «üçüncü şəxs tərəfindən bir insanın taleyinin rekonstruksiyası deyil», bir fərdin taleyi çərçivəsində bütöv bir epoxanı, dövrü canlandırma cəhdi kimi qiymətləndirilməsi daha doğru olardı.

Beləliklə, müstəqillik illərində qələmə alınan bioqrafik bədii-sənədli əsərlərdə müəlliflərin sovet liderləri, yazıçıları haqqında mövcud mifləri aradan qaldıraraq, onların yeni, gerçək bioqrafiyalarını yaratmağa çalışdığı, eyni zamanda sovet dövrünün sosial-mənəvi mənzərəsinin təhlilinə və müasir zaman müstəvisindən dərinə çalışdığı bəlli olur. Təhlillərdən aydın olduğu kimi, müasir dövrdə bioqrafik janrda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir - müəllif mövqeyinin önə keçməsi, xatirələrin yer alması ilə əsərdə zaman konsepsiyası mürəkkəbləşmiş, hadisələrin müəllif tərəfindən şərhəndirilməsi, mühakimələri önə çıxmışdır. Yazıcının məqsədi yalnız tanınmış insanın həyat və yaradıcılığı haqqında əsər yaratmaq deyil, daha çox müasiri olduğu dövrü miflərdən azad etmək, öz subyektiv münasibətini ortaya qoymaqdır.

Döyüşçü obrazı

1980-1990-cı illərdə Azərbaycan xalqının müstəqillik savaşı, Qarabağ müharibəsi ədəbiyyatda qəhrəman obrazının aktuallaşmasına səbəb oldu. Mustafa Çəmənlinin milli qəhrəmanlarımızdan bəhs edən «Fred Asif», «Mübariz» əsərləri də bu zəmində yazılmış bioqrafik əsərlərdir.

Müəllifin janrını sənədli roman olaraq müəyyənləşdirdiyi «Fred Asif» əsəri əsasən qəhrəmanın döyüş yoldaşlarının xatirələri əsasında yazılmışdır. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Asif Yusif oğlu Məhərrəmovun həyatından bəhs edən əsərdə, qəhrəmanın həyatının əvvəlki mərhələlərini canlandıran müəllif, onun şəxsiyyət olaraq səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs etmiş, boya-başa çatdığı mühiti canlandırmışdır. Sonradan bu xüsusiyyətlər döyüşçü obrazında bütövləşir: «Fred! O, bu adı ömrünün ən gözəl çağında qazanmışdı. Bu ad ona fərəh, məhrumiyyətlər, qəm dolu aylar, illər və nəhayət, şöhrət gətirmişdi. O, öz dözümlü, iradəsi, şəxsi keyfiyyətləri hesabına Fred Asif fenomenini yarada bilmişdi» (23, 9).

Qəhrəmanının seçilmişliyini, insanpərvərliyini göstərən müəllif, onu fitri biliyə, qabiliyyətə malik, duyğusal, şair təbiətli biri olaraq göstərmiş, sonradan vətən uğrunda mübarizənin ön sıralarında təsvir etmişdir. O, komandır, hökumət tərəfindən Milli qəhrəman adına qədər yüksələn döyüşçü olaraq canlandırılır. Ömrünün mühüm hissəsi Qarabağ müharibəsi ilə bağlı olan Asifin həyat hekayəsi müharibə haqqında süjet xətti ilə paralel şəkildə təsvir edilmişdir.

Obrazın psixoloji tamlığına çalışan yazıçı onu müxtəlif rakurslardan - döyüş bölgəsində silahdaşları arasında, düşmənlə üz-üzə və ailədə, yaxınları ilə birgə təsvir etmişdir. Asifin şəxsi həyatından, məhəbbətindən və oğlundan bəhs olunan hissələrdə realistik üslub, romantik təsvirlə əvəzlənir. Onun müharibə meydanında cəsarətini, qətiyyətini göstərən müəllif, Asifi güclü strateq olaraq xarakterizə edərək, ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı sayıqlığını, düşməne qarşı mərdliyini («Biz kişilərlə vuruşuruq, qadınlarla yox. Qadın müharibə etmir», «Ya Seyidlazım ağanın cəddi. mənim atdığım mərmilər nə uşağa, nə qadına dəyməsin!...»), döyüş yoldaşlarına, ailə üzvlərinə qayğı ilə yanaşmasını xüsusi qabartmışdır.

Avtobioqrafik əsərlərdə bəzən qəhrəmanın taleyində rol oynamayan məkanlar sadalanaraq yer alsada (sadəcə hadisələrin baş vermə ardıcılığının qorunması üçün), bioqrafik əsərdə yer alan insanlar və məkanlar birbaşa qəhrəmanla bağlı olur. Bioqrafik romanın obrazlar sistemindən bəhs edən M.Baxtin yazır: «Baş verənlər qəhrəmanın özünü deyil, həyatını formalaşdırır... burada təsvir olunan dünya qəhrəman üçün sadəcə fon deyil» (24). Qəhrəman sona qədər əvvəlcədən göstərilən xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olaraq verilir «dəyişməz qalır» (24). Personajın uşaqlıqdan ahıl yaşlarına qədər təsvir edildiyi avtobioqrafik əsərlərdə özündən bəhs edən müəllif, mənənin yetkinləşməsini göstərə bilirsə, bioqrafik əsərlərdə yazıçı, əsasən qəhrəmanın cəmiyyətə bələd olan bir xüsusiyyətini qabardır. Belə demək mümkündürsə avtobioqrafik əsərlərə xas özünütəhlil obrazın mürəkkəbliyini tam şəkildə əhatə edərsə, bioqrafik əsərdə obraza kənardan baxış yer alır, qəhrəmanın əsasən cəmiyyətə bəlli xarakterik xüsusiyyətləri qabardılır.

İlk olaraq hadisələrin müəllif-təhkiyəçi tərəfindən nəql edildiyi «Fred Asif» romanında sonradan bədii təsvirin sənədli üslubla əvəzlənməsi ilə, müxtəlif qəzetlərdən sitatlara, Asifin döyüşçü dostlarının xatirələrinə, müxtəlif illərdə Asifdən alınmış müsahibələrə geniş yer verilir.

Müharibə dövrünə xas sosial ziddiyyətləri, xaosu göstərməyə çalışan yazıçı, Fred Asifə qarşı aparılan kampaniyalar, 366-cı polkun fəaliyyəti kimi məqamları xüsusi diqqətlə qələmə almışdır.

Mustafa Çəmənlili Azərbaycanın daha bir Milli qəhrəmanı Mübariz İbrahimov haqqında da əsər qələmə almışdır. «Mübariz» əsərində yazıçı ilk olaraq qəhrəmanın soy-kökü haqqında rəvayətlə təhkiyəyə başlamış, Mübarizi türk elinə xas müsbət xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olan nəslin nümayəndəsi olaraq təsvir etmişdir. Ayrı-ayrı başlıqlar altında verilmiş hissələrdə Mübarizin ailə üzvlərindən («İmanını itirməmək üçün oğlunu itirmiş»), sovet imperiyası tərəfindən Mübarizin doğma yurdunda aparılan siyasətdən bəhs edən, atasının rus əsgərləri ilə qarşıdurmasını təsvir edən müəllif, Mübarizin boya-başa çatdığı ailə haqqında məlumatlardan sonra təhkiyəni konkret faktlar üzərində qurmuş, qəhrəmanının doğma yurd-yuvasının təsvirinə geniş yer vermişdir.

Mübarizin uşaqlığı xalqımızın fəlakət dolu illərinə təsadüf etmişdir. Dövrün siyasi ab-havasını publisistik üslubda təsvir edən Mustafa Çəmənlili, tariximizin ağır illərinə diqqət yönəltmişdir. 20 yanvar, Xocalı faciəsi, Şuşa şəhərinin tarixi, bu günü haqqında konkret faktların yer aldığı əsər informativ xarakterli məlumatlarla zəngindir.

Povestin əsas qayəsi vətənpərvərlik hissinin aşılmasıdır. Bu səbəbdən, müəllif, bu məqamlara xüsusi diqqət ayırmış, Mübarizin vətəninə tarixinə, bu gününə olan bağlılığını, işğalda olan ərazilərlə bağlı ürək ağrısını canlandırmağa çalışmışdır.

Mətnə daxil edilən Azərbaycan haqqında şeirlər, əsgər marşı və himnimizdən parçalar bu baxımdan maraqlıdır. Əvvəlki əsərdən fərqli olaraq povestdə hadisələr sona qədər müəllif tərəfindən nəql edilir, Mübarizin həyatı bədii şəkildə təsvir edilmişdir. Mübarizin qətiyyətini, vətənə bağlılığını lirik, emosional çalarlarla canlandıran yazıçı, povestdə onun daxili çəkişmələrini, düşüncələrini əks etdirmişdir.

Beləliklə, təhlillərdən göründüyü kimi, Mustafa Çəməninin Azərbaycanın Milli qəhrəmanlarına həsr etdiyi bioqrafik əsərlər janrın maraqlı nümunələri olaraq maraq doğurur. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olan qəhrəmanların döyüş yolundan bəhs edən əsərlərin müasir ədəbiyyatımızın aparıcı mövzularından birinə çevrilməsi zəruridir.

Beləliklə, 1990-cı illərdə qələmə alınan bədii-sənədli nəsr əsərlərində sosial mündəricə, yaradıcı insan və sistem qarşılıqlı əks olunurdusa, zaman keçdikcə etiraf məzmunlu əsərlərin sayının artdığı görünür. Avtobiografik nəsrə sosial mündəricə, uşaqlığın təsviri üstünlük təşkil edərsə, bioqrafik nəsrə dövrün tanınmış insanların haqqında miflərin aradan qalxdığı əsərlər yaranır, müasir qəhrəmanlar, ictimai-siyasi gerçəkliklər əks olunur.

Ədəbiyyat

1. Симонова Т. Новые тенденции в современной художественной документалистике. Славянскія літаратуры у кантэксте сусветнай: да 900-годдзя Кірыла Тураўскага і 200-годдзя Тараса Шаўчэнкі. Мінск: РИВШ, 2013, с.58-62. [HTTPS://ELIB.GRSU.BY/DOC/10806](https://elib.grsu.by/doc/10806)
2. Аксенов В. Таинственная страсть. Роман о шестидесятниках. М.: Семь дней, 2009. <http://booksonline.com.ua/view.php?book=100631>
3. Симонова Т.Г. Мемуарная книга В. Аксенова "Таинственная страсть" как жанровый "неформат" // Славянскія літаратуры ў кантэксте сусветнай: матэрыялы X міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 6-8 кастрычніка 2011 г. Мінск: Выдавецкі цэнтр БДУ, 2011, с.311-315 <http://mognovse.ru/xzr-kniga-v-aksenova-tainstvennaya-straste-kak-janrovij.html>
4. Черкашина Т.Ю. Основные тематические блоки в структуре жанра автобиографии // Вестник Оренбургского государственного университета. 2014, Выпуск №1 (162), с.36-40 <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-tematicheskie-bloki-v-strukture-zhanra-avtobiografii>
5. Сапожникова Ю.Л. Жанр автобиографии: понятие и особенности // Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия филология, история, востоковедения, 2012, с.54-56. <https://cyberleninka.ru/article/n/zhanr-avtobiografii-ponyatie-i-osobennosti>
6. Azəri S. Tələbə məhbusun etirafı. Bakı, "Çaşıoğlu", 2007, 256 s.
7. Qoca F. Qarlı, qanlı qərənfillər // Azərbaycan, 2003, №1, s. 19-37
8. Ulutürk X.R. Lefortovo zindanında. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998, 240
9. Степанова И.М. Филологический роман как "промежуточная словесность" в русской прозе конца XX века // Вестник Томского Государственного Педагогического Университета, 2005, вып. 50, КиберЛенинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/filologicheskii-roman-kak-promezhutochnaya-slovesnost-v-russkoy-proze-kontsa-xx-veka>
10. Новиков В. Филологический роман. // Новый мир, 1999, № 10, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1999/10/novik.html

11. Лопатина В.Д. Литературная биография в современной английской прозе (писатели о писателях). Москва, Автореферат кандидата филологических наук 1989. <http://cheloveknauka.com/literaturnaya-biografiya-v-sovremennoy-angliyskoy-proze-pisateli-o-pisatelyah#ixzz5ZmMxh3wK>
12. Лотман Ю. Биография - живое лицо <http://www.gumer.info/bibliotek>.
13. Савенко И. Л. Жанрово-стилевые особенности биографического роман - поиска. Автореферат дисс. На соис. Уч.ст. к.ф.н., Тернополь, 2008 http://www.br.com.ua/referats/dysertacii_ta_autoreferaty/89064-12.html.
14. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtibçi Ə.Mirəhmədov), Bakı, 1978, 268 s.
15. Шарифова С. Жанровое смешение в романе: коммуникативно-социокогнитивный подход). Москва, 2011, 340с.
16. Ulutürk X.R. Mənim tanrım gözəllikdir... Bakı: Elm, 2009.
17. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Bakı: Ozan, 2007 II, 784s.
18. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Qayıdış. VI (1) cild, Bakı: Ozan, 2013, 480 s.
19. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Bakı: Ozan, I cild 2007, 352 s.
20. Anar "Həyatım ağrıyır" // Anar. Əsərləri. III cild, Bakı: Nurlan, 2004, s.260-321
21. Anar. "Kərəm kimi" (Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında anılar, düşüncələr romanı) // Anar. Əsərləri. Bakı: Nurlan, 2015, VII cild, 416s.
22. Çəmənli M. Fred Asif (sənədli roman). Bakı: Təhsil, 2010, 224 s.
23. Baxtin M. K istoričeskoy tipologii romana. <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/bahtin-roman-ego-znachenie/istoricheskoy-tipologii-romana.htm>